

יוסף גייגר

על דימוים של היהודים בספרות היוונית בתקופה ההלניסטית

Bezalel Bar-Kochva, *The Image of the Jews in Greek Literature: The Hellenistic Period* (S. Mark Taper Foundation Imprint in Jewish Studies; Hellenistic Culture and Society, 51), Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press, 2010, xiv + 606 pp.

במשך קרוב לאלף שנים, מימי אלכסנדר מוקדון עד ימי מחמד ויורשיו, חיו יהודי ארץ-ישראל, ורבים מיהודי הגולה, כחלק מן העולם היווני-הרומי ומתרבותו. מקורותינו שופעים מידע על יחס היהודים אל סביבתם, אך מה הייתה דעת סביבתם עליהם? כאן עלינו לסייג כמובן ולהבחין בין התקופה שקדמה לנצרות ובין התקופה שהנצרות הייתה בה הגורם המשפיע והדת השלטת. ידיעותינו על היחס ליהודים בתקופה הראשונה מעטות, מקוטעות ולעתים קרובות קשות להכנה. מפעלו האדיר של מנחם שטרן העמיד לרשותנו את החומר כולו, ובצורה הנקייה והברורה

ביותר.¹ בין אלה שבנו על מפעל זה, ושביקשו להעמיק ולחקור את הדברים בצורה השלמה ביותר, בולט בצלאל בר-כוכבא. הוא ניתח ופירש מחדש בסדרה ארוכה של מאמרים עבריים חלק מן הקטעים מן התקופה ההלניסטית, ועתה עומד לפנינו ספרו רחב היריעה באנגלית על תקופה זו כולה, ורק כמחציתו מבוססת על מאמרים אלה.² מאחר שהמחבר הרחיב ובמקומות מסוימים אף שינה מדעתו, נכון יהיה להיעתר לכוונתו (עמ' xiv) ולדון בספר בלא התייחסות למאמרי ההכנה. (לעתים, למשל בעמ' 415-416, הערה 47, ובעמ' 453, הערה 46, בר-כוכבא אף משיב למתפלמסים עם הגרסאות העבריות הקודמות.) מי שמכיר ולו מקצת עבודותיו של בר-כוכבא אינו זקוק להמלצות על הכשרתו הפילולוגית וההיסטורית, ואופייני לחריצותו וליסודיותו שכאשר נדרש הדבר אין הוא נרתע מלהתעמק אף בתחומים רחוקים וקשים, כגון לימודי מצרים והודו.

יש ברכה רבה מבחינת התוצאות בכדיקה המדוקדקת של שרידי כתביהם של הסופרים היוונים על כל היבטיהם. מטבע הדברים הנחת הדגש על ענייני היהודים היה בה כדי לעוות את התמונה לראייה יודאו-צנטרית באופן מוגזם, כאילו עניינים אלה עמדו במרכז עולמם של הסופרים השונים. העברת הדגש מן היהודים אל הסופרים אשר דנו בהם מבהירה שכמעט כולם אמרו את דבריהם על היהודים אגב אורחא ועל סמך ידיעה

2 הוא מכיל גם כנספח גרסה אנגלית של מאמרו של א' לודלם על אלוהי משה אצל סטרבו.

1 M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I-III, Jerusalem 1974-1984

פתרונות ברורים וחד-משמעיים אצל אנשים שלא התעמקו בנושא שלפניהם כראוי, ושנחפזו בקפנדריות אל מסקנותיהם. במקרה שלפנינו יוצאות המסקנות הברורות והידיעות הוודאיות מתחת ידו של מלומד ששולט בכל רזי השיטה הפילולוגית-ההיסטורית, ושמודע היטב למיעוט ידיעותינו לעומת הרוב העצום של המידע שאבד. מפתחי הקטיוס מאבדרה על היהודים – המחבר הראשון אשר מכתביו יש בידינו טקסט מפורט באופן יחסי – נותר בידינו (מיד שלישית) קטע בן כ-500 מילים; בר-כוכבא אינו מסתפק בניחוח מעמיק של קטע זה, אלא מוצא שניתן לשחזר מתוכו, ומתוך יתר ידיעותינו על המחבר, את זמנו, את הסוגה אשר בה כתב, את אופי החיבור כולו, מה היה ומה לא היה כלול בו ועוד. והנה נמצא מי שהציע לאחרונה, בשיטת ביקורת המקורות, שדיון מפורסם של פלוטרכוס באל היהודים מקורו ככל הנראה בהקטיוס מאבדרה.⁴ אם הדברים בדיון זה אינם עולים בכל פרטיהם בקנה אחד עם מסקנותיו של בר-כוכבא, האם פירוש הדבר שיש לדחות את המסקנות הללו, או שמא היו מסקנותיו של בר-כוכבא מרחיקות לכת מדי? על שאלה כגון זו אין כמובן תשובה מניה וביה, וכל הרוצה להשיב עליה יצטרך לברוק את הסוגיה לכל פרטיה, אולם ברור שחיבורו המשוחזר של הקטיוס אינו יכול להיות כשלעצמו בחזן סופי.

מאחר שכל שנותר בידינו הוא שרידים עלובים, ברור שעיקר המלאכה העומדת לפנינו היא מחקר המקורות. מחקר המקורות של בר-כוכבא אינו מסתפק בקביעת מקורו המידי של קטע מסוים. כך לדוגמה אנו למדים שסיפור המצור של אנטיוכוס השביעי על ירושלים ב'קדמוניות היהודים' מבוסס

חלקית ביותר, אשר שיקפה לעתים קרובות עניין שולי. לפיכך התמונה המקובלת, שלפיה אהדה ואף הערצה תחילית התחלפו – בעקבות גזרות אנטיוכוס אפיפנס, מרד החשמונאים ובהמשך מדיניותם התוקפנית כלפי היוונים – לאיבה גלויה, מתחלפת בתמונה מאוזנת בהרבה, אשר בה כל פרט ופרט נדון לגופו ואינו נכפה על ידי השקפה היסטוריוסופית שלטת. הבה נאמר בפירוש את מה שעולה ממסקנות המחבר (אם כי לא נאמר בהן): אפשר להיות יהודי טוב, ציוני ואזרח גאה של מדינת ישראל מבלי להאמין בהכרח שהיהודים ותולדותיהם הם מרכז היקום.

אולם אם האלוהים שוכן בפרטים, אלוהיו של בר-כוכבא שוכן בפרטי הפרטים, ורק בדיקה מדוקדקת של כל פרט ופרט יש בה כדי להכריע בכל מקרה ומקרה אם לקבל את מסקנותיו של בר-כוכבא, כולן או מקצתן. ביקורת זו אינה מייתרת את קריאת הספר, וציון קצר של המקומות אשר בהם השתכנע המבקר, השתכנע חלקית או לא השתכנע כלל, לא יתרום לקורא דבר,³ אולם קצת דברים על השיטה הנקוטה בידי המחבר יהיה בהם אולי כדי לסייע בדיון.

השאלה החמורה ביותר העומדת לפני הקורא ספר מלומד זה היא גבולות השיטה הפילולוגית-ההיסטורית. אכן עלינו ללמוד טקסט מכל צדדיו באופן היסודי ביותר – ואין כל הנחה ואין קיצורי דרך במילה 'כל': בר-כוכבא איננו עושה חצי מלאכה – דא עקא, הוא עושה מלאכה וחצי. השאלה היא מה ניתן להשיג מלימוד זה. לעניות דעתי ניחן בר-כוכבא במידת אופטימיות שלא לעתים קרובות פוגשים כמותה. הדבר ראוי לציון דווקא בשל למדנותו המופלגת: לרוב אתה מוצא

Gods, Daimones, Rituals, Myths and History of Religions in Plutarch's Works: Studies Devoted to Professor Frederick E. Brenk, Logan, UT 2010, pp. 211–219

3 ראו למשל ביקורת ממין זה: BMCR, 2011.03.51; וראו שם גם את תגובתו (הלא בלתי צפויה) של בר-כוכבא.
4 J. Geiger, 'Plutarch, Dionysus and the God of the Jews Revisited (An Exercise in Quellenforschung)',

לדורה (אדוריים), כולל הפרט 'הסביר ביותר' שהעיר נקראה על שם המייסד ההלני המיתולוגי דורוס – הגרסה האדומית כביכול כנגד גרסת הקרבה בין היהודים לאנשי ספרטה (עמ' 220). בהמשך בר-כוכבא מעלה את הסברה (speculate) שאנשי אדוריים חגגו מדי שנה את המאורע, ושבחג זה הציגו ראש חמור, התושבים התחפשו לאפולו שבסיפור וכך הלאה (עמ' 222), ולסיכום – 'המבנה הסביר' (plausible structure) של הערך 'דורה' של מנסאס (שם). בר-כוכבא אף יודע שמקור הסיפור הוא אדומי תושב מצרים (עמ' 224). כל זה כמובן אפשרי ואינו מחוסר תימוכין נסיבתיים, אך ספק אם הקורא מודע במידה מספקת לתמרורי האזהרה המוצבים במקומם.

השיטה הנקוטה בידי המחבר מביאה לארכונות יתרה (דבר שלא נעלם מעיניו, ראו: עמ' 12). אין כמובן גבול למה שעל המחבר לבדוק, ובר-כוכבא יכול לשמש מופת לכולנו בעניין זה, אולם לא כל מהלך ומהלך של בדיקה חייב להתפרש במלואו לפני הקורא. לדוגמה מְגִסְתָּנֶס, שהשריד מדבריו בענייני יהודים הוא בן ארבעים ושמונה מילים (מתוכן חמש-עשרה של משפט המבוא, שאינו מוסיף לעניין המסוים), זוכה אצל שטרן לדיון בן פחות מעמוד, ואילו אצל בר-כוכבא לעשרים ושבעה עמודים.

באשר לתוצאות עצמן, אין צריך לומר ששום מחקר איננו סופי ומוחלט. לדוגמה כנגד שחזורו של בר-כוכבא את כתבי אַגְתֶּאֲרִכִּדְס הופיע לאחרונה – ככל הנראה לאחר שהשלים בר-כוכבא את כתיבת ספרו – שחזור נרחב השונה באופן מהותי משלו.⁵

על מיוזג גרסאות של (חיבורו האבוד של) ניקולאוס מדמשק ושל (חיבורו האבוד של) סְטְרַאבּוֹ; מקורו של סטראבו היה (חיבורו האבוד של) פּוֹסִידוֹנְיוֹס, ומקורו של פוסידוניוס – טימוכארס; טימוכארס ידוע מעדות אחת בלבד אצל אוסביוס, הלקוחה מיד שנייה מאלכסנדר פוליהיסטור (לטימוכארס מוקדש גם פרק נפרד); לבסוף אנו זוכים אף לקילוף הקליפה וגילוי הגרעין ההיסטורי של הסיפור. ואגב, זו דוגמה – אחת מני רבות – לשימוש בעדות מן השתיקה: בר-כוכבא יודע (עמ' 459) שהעדות היחידה, בת חמש השורות, מטימוכארס העוסקת בירושלים, ושכאמור הגיעה אלינו מאוסביוס, אשר מצא אותה אצל אלכסנדר פוליהיסטור, לא כללה פרטים על המקדש, על הגנתו ועל הספקת המים שלו. כמו כן בר-כוכבא יודע (עמ' 450) שחיבורו ההיסטורי האבוד של סטראבו לא כלל אקסקורסוס על היהודים – ככל הנראה משום שאקסקורסוס כזה מופיע בחיבור הגאוגרפי שלו הקיים בדינו. (באוסף של שטרן יש אחד-עשר קטעים מן החיבור ההיסטורי – ולפיכך אף לא אחד מהם מאקסקורסוס ממיין זה.) 'כאשר סטראבו כתב את חיבורו ההיסטורי, ייתכן שכבר החליט לעבוד על חיבור גאוגרפי מקיף, ובחר לכלול שם את הקטעים האתנוגרפיים' (שם).

על סמך שריד אחד וארבעים וארבע עדויות מן היצירה של מְנִסְאָס בר-כוכבא מסיק שהחומר הכלול ב'לקסיקון' זה היה לא מוכר לקורא הרגיל, ומכאן שהישובים שנדונו בו היו 'בעיקר קטנים או כמעט בלתי ידועים' (עמ' 213; בהערה 34 שם מובאות דוגמאות, אך נאמר שגם ערים ידועות יותר נכללו אם הסיפור הקשור בהן היה לא ידוע מדי ומגרה מספיק). על בסיס 'עובדתי' זה נאמר שסיפור ראש החמור במקדש לא יכול היה להיכלל בערך על ירושלים, מפני שעיר זו הייתה מפורסמת בעולם היווני (עמ' 219). בהמשך אנו קוראים שחזור היפותטי של הערך שייחד מנסאס

5 W. Ameling, 'Ethnography and Universal History in Agatharchides', T.C. Brennan & H.I. Flower (eds.), *East and West: Papers in Ancient History Presented to Glen W. Bowersock*, Cambridge, MA & London 2008, pp. 13–59

מדויקת.⁷ דבר מוזר (אך ניתן להסבר בשיטות של ביקורת הנוסח) קרה ברשימה הביבליוגרפית הארוכה והמרשימה: ספרו של Heinrich Bloch מיוחס גם ל-H. Beloch; ספרו של A.E. Cowley מיוחס גם ל-Cauley; ספריו של R.L. Gross מיוחסים גם ל-Cross; ואילו כתביו של Peter Pilhofer מופיעים פעם תחת שמו של Filhofer ופעם תחת זה של Philhofer.

אולם לא ראוי לסיים ביקורת זו בקטנות. על אף מגרעותיו – שייכתן שרבות מתוכן הן כאלה רק לטעמו של כותב שורות אלה⁸ – זהו ספר חשוב, שיש בו כדי ללמד כל אחד מאתנו דברים לא מעטים. אף כי הייתי שמח לו להבא היה המחבר מתחשב בביקורת השיטה שהשמעתי, אין ספק שמבחינת היקף הבדיקה, החריצות הבלתי נלאית והנכונות להתעמק בכל תחום ותחום כנדרש, בר-כוכבא מציג רף שרק מעטים יצליחו לעבור מעליו.

הספר מוגש בצורה נאה וכתוב בלשון בהירה וקולחת. מבין שגיאות הדפוס ופליטות הקולמוס אציין אחדות שיש בהן כדי להטעות את הקורא. עמ' 25, הערה 35 – Tieropfer הוא קרבן בהמות, לא בהמות קרבן; עמ' 75 – אולימפודורוס, פרשן אפלטון ואריסטו, פעל במחצית השנייה של המאה השישית, לא השלישית;⁶ בעמ' 255, הערה 12 viscera צ"ל: visceribus; בעמ' 341-342 נכתב בטעות שגבולו המערבי של השלטון הרומי במחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ היה החוף המערבי של אסיה הקטנה; בעמ' 476 (ובמפתח) הרמאגורס (Hermagoras) התחלף ברטור מפורסם אחר, הרמוגנס (Hermogenes); בעמ' 493, הערה 76 במקום Tyrmaeus צ"ל: Tyrtaeus; בעמ' 522 במקום nomina צ"ל: nomima. הטענה שביוונית של התקופה ההלניסטית והרומית שמות פרטיים אינם הופכים לרבים כשם קיבוצי (עמ' 60), אינה

7 Satzlehre, I, Leverkusen 1955, p. 15; והשוו: 'גייגר, 'לתולדות המונח "אפיקורוס", תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 499-500.

8 המחבר לשיטתו והמבקר לטעמו; ראו: B. Bar-Kochva, *Pseudo-Hecataeus 'On the Jews': Legitimizing the Jewish Diaspora*, Berkeley 1996, BMCR, 97.12.09

6 ונכון בגרסה העברית: ב' בר-כוכבא, 'אריסטו, היהודי המלומד, וה"קלנים" היהודים', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 468, וכנראה נכנסה למ"ד מיותרת לגרסה העברית לפני תרגומה.

7 ראו: E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, München 1950, p. 45; R. Kühner & B. Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*⁴: